

Терела Г. В.,

доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри підприємництва і права
Полтавського державного аграрного університету
ORCID: 0000-0001-5102-7068

**ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ ЗНАЧЕННЯ
«МЕМОРАНДУМУ ПРО НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ,
ПРЕДСТАВЛЕНОГО НА МИРНУ КОНФЕРЕНЦІЮ
ДЕЛЕГАЦІЮ УКРАЇНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ»**

**HISTORICAL AND LEGAL SIGNIFICANCE
OF THE “MEMORANDUM ON THE INDEPENDENCE OF UKRAINE,
SUBMITTED TO THE PEACE CONFERENCE BY THE DELEGATION
OF THE UKRAINIAN REPUBLIC”**

Стаття присвячена дослідженню історико-правового значення «Меморандуму про незалежність України, представленого на мирну конференцію делегацією Української Республіки» через визначення його природи, сутнісного змісту, ролі та історичної ваги. Встановлено, що Меморандум мав характер довідково-інформаційного дипломатичного документа, за допомогою якого делегація УНР намагалася розкрити «українське питання» та зацікавити у необхідності його вирішення лідерів держав Антанти.

З'ясовано, що оскільки природа меморандуму як довідково-інформаційного дипломатичного документа передбачає можливість викладення деяких фактів, поглядів стосовно важливих питань у суб'єктивній формі, для характеристики його змісту варто використовувати можливості розширювального тлумачення, беручи до уваги праці тих державних діячів та науковців, концепції яких знайшли відображення у тексті Меморандуму.

Стверджується, що у Меморандумі консолідовано провідні концептуальні положення українського національного державотворення кінця XIX – початку XX століття, що відповідали устремлінням українського народу, з-поміж яких право націй (народів) на самовизначення, етнографічний принцип формування території соборної Української Народної Республіки.

Історична вага Меморандуму полягає в акцентуванні питання української державності на міжнародній арені, що актуалізується в сучасних умовах російсько-української війни, коли все більше загострюється питання дієвості/ефективності та потреби удосконалення міжнародно-правових засобів врегулювання збройних конфліктів, захисту суверенітету та територіальної цілісності держав, що зазнають агресії, сприяння у забезпеченні їх життєздатності та національної стійкості.

Ключові слова: меморандум, Українська Народна Республіка, Паризька мирна конференція, право націй (народів) на самовизначення, етнографічний принцип.

The article is devoted to the study of the historical and legal significance of the “Memorandum on the Independence of Ukraine, presented to the Peace Conference by the Delegation of the Ukrainian Republic” through the definition of its nature, essential content, role and historical significance. It has been established that the Memorandum was in the nature of a reference and informational diplomatic document, with the help of which the UNR delegation tried to reveal the “Ukrainian question” and interest the leaders of the Entente states in the need to resolve it.

It was found that since the nature of the memorandum as a reference and informational diplomatic document provides for the possibility of presenting some facts and views on important issues in a subjective form, to characterize its content it is worth using the possibilities of expansive interpretation, taking into account the works of those statesmen and scientists whose concepts are reflected in the text of the Memorandum.

It is claimed that the Memorandum consolidated the leading conceptual provisions of Ukrainian national statehood of the late 19th and early 20th centuries, which corresponded to the aspirations of the Ukrainian people, including the right of nations (peoples) to self-determination, the ethnographic principle of forming the territory of the united Ukrainian People's Republic.

The historical significance of the Memorandum lies in emphasizing the issue of Ukrainian statehood in the international arena, which is becoming more relevant in the current conditions of the Russian-Ukrainian war, when the issue of effectiveness/efficiency and the need to improve international legal means of resolving armed conflicts, protecting the sovereignty and territorial integrity of states subjected to aggression, and assisting in ensuring their viability and national stability are becoming increasingly acute.

Key words: memorandum, Ukrainian People's Republic, Paris Peace Conference, right of nations (peoples) to self-determination, ethnographic principle.

Постановка проблеми. Українська революція 1917–1921 рр. стала кульмінацією українського національного відродження. Характеризуючи цей період історії України, у передмові видання матеріалів конференції, присвяченої 50-й річниці Української Революції, яка відбулася у Нью-Йорку в Українській Академії мистецтв і наук 25–26 травня 1968 р., знаний вчений Т. Гунчак слушно зауважував, що «українські лідери зіткнулися із завданням побудови національної політичної спільноти, причину буття якої вони часто плутали з догматичною відданістю ідеологічно натхненним настроям. Таке ставлення, настільки характерне для інтелігенції загалом, відволікало українських політичних лідерів від нагального завдання побудови життєздатної державної системи» [1, р. V]. Загалом погоджуючись із такою оцінкою, варто акцентувати на важливості не лише внутрішніх, але й зовнішніх чинників забезпечення життєздатності та життєстійкості молодих демократичних режимів, що особливо актуально відчувається сьогодні в умовах російсько-української війни.

Як відомо, вагомими причинами поразки національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. стали як неспроможність українських урядів домогтися широкого міжнародного визнання незалежності України, так і неготовність провідних європейських держав визнати цю незалежність [2]. У статті «Українська незалежність: від Версаля 1 до Версаля 2» канадський історик С. Величенко, проводячи історичні паралелі, болючі та актуальні сьогодні, коли Україна не лише змушена вести військові дії, а й враховувати протистояння в інформаційній війні, акцентує на тому, що на відміну від Версальського договору 1919 р., в якому союзники не визнали незалежності України, у Версальській декларації від 11 березня 2022 р. лідери Європейського Союзу засудили широкомасштабне вторгнення Російської Федерації та висловили рішучу підтримку незалежності України [3].

У зв'язку з цим є потреба у проведенні аналізу історико-правового значення «Меморандуму про незалежність України, представленого на Мирну конференцію делегацією Української Республіки» (далі – Меморандум). Меморандум був виданий французькою мовою під назвою «Mémoire sur l'indépendance de l'Ukraine, présenté à la Conférence de la paix par la délégation de la République ukrainienne» у вигляді книги обсягом 125 сторінок [4] та мав характер офіційного інформаційного видання, за допомогою якого делегація УНР намагалася розкрити «українське питання» та зацікавити у необхідності його вирішення лідерів держав Антанти. З подібними документами в Парижі на той час перебували польська, чехословацька, грузинська,

азербайджанська делегації [5]. Меморандум вперше був перекладений українською мовою тільки в 2020 році.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика історико-правового дискурсу стосовно природи державотворчих процесів в Україні, їх концептуальних обґрунтувань та документальних пам'яток є комплексною та потребує різного роду дослідницьких вимірів і наукових підходів. З огляду на це, історіографія значення такої історико-правової пам'ятки як «Меморандум про незалежність України, представлений на мирну конференцію делегацією Української Республіки» є міждисциплінарною і представлена працями істориків, політологів, географів, соціологів, фахівців з міжнародного права та міжнародних відносин, починаючи з сучасників подій понад сторічної давнини. До останніх відносимо публікації науковців та політичних діячів, зокрема, О. Шульгина [6; 7], С. Рудницького [8], С. Дністянського [9], М. Кордуби [10].

З-поміж останніх робіт варто виділити дослідження, проведене А. Івановою стосовно історико-правових аспектів реалізації права націй (народів) на самовизначення [11]. Причини відмови визнати незалежність України у 1919 році з'ясували історики С. Величенко та В. Кавунник [12]. Підходи до проблеми об'єднання етнічних земель в концепціях соборної української держави кінця XIX – першої чверті XX століття аналізували В. Солдатенко [13], Т. Стаднюк [14], Л. Худояр [15]. Діяльність делегацій УНР та ЗУНР на Паризькій мирній конференції досліджували Р. Тимченко [16], Т. Шопард [17].

Втім характеристика сутнісного змісту, історичної ваги, правової природи, ролі Меморандуму, що уособлюється з комплексним значенням правової пам'ятки, не знайшла висвітлення у спеціальній літературі, побіжно надавалася в контексті аналізу діяльності української делегації в Парижі та результатів мирної конференції. З огляду на це, з'ясування історико-правового значення Меморандуму є **метою** нашого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Для визначення природи історико-правового документа слід насамперед зупинитися на поняттєвій характеристиці. Меморандум (від латинського memorandum – те, про що слід пам'ятати) є багатозначним терміном. У міжнародних відносинах асоціюється із дипломатичним документом, у якому деталізовано фактичний та юридичний аспекти визначеного питання, наведені відповідні аргументи, обґрунтовується міжнародно-правова позиція держави. Може застосовуватися у ролі самостійного документу дипломатичного листування або у вигляді додатку до ноти, розвиваючи та обґрунтовуючи її

зміст. При цьому меморандум не розглядається як документ, що має юридичну силу. Отже, Меморандум мав характер довідково-інформаційного дипломатичного документа. Природа такого документа передбачає можливість «викладення в суб'єктивній формі певних фактів, поглядів стосовно важливих питань» [18]. У зв'язку з цим для характеристики змісту історичного документу варто використовувати можливості розширювального тлумачення, беручи до уваги праці тих державних діячів та науковців, концепти яких знайшли відображення у тексті Меморандуму.

Т. Шопард, описуючи українську делегацію в Парижі як таку, що складалася з «науковців, які працювали в політиці» та з «політиків, які безпосередньо спиралися на наукову роботу», з-поміж основних учасників називає історика та колишнього міністра закордонних справ УНР О. Шульгина (саме за його редакцією був підготовлений текст Меморандуму), адвоката А. Марголіна, професора географії С. Рудницького та професора, географа й історика М. Кордубу [17].

Документ мав енциклопедичний характер та містив у 6-ти розділах ґрунтовний аналіз підстав права Української Республіки (саме така назва держави вживається у тексті Меморандуму) на державний суверенітет та незалежність, що безпосередньо пов'язувалося з територіальним питанням. У 1-му розділі «Географія», що складався з двох підрозділів «Територія» і «Населення» визнавалося, що Україна не має «остаточно визначених політичних кордонів, але її етнографічні кордони цілком чіткі» [4, р. 9]. Це засвідчувало закладення в змістовну основу Меморандуму етнографічного принципу міждержавного територіального розмежування, «широко апробований у суспільствознавчій науці й міждержавних суверенних стосунках», взятого за основу концепту М. Грушевського в обґрунтування ним концепції української соборності [13, с. 11]. Відомий український вчений-правознавець, автор проекту Конституції ЗУНР С. С. Дністрянський у статті «Україна і мирна конференція» визначав етнографічний принцип як засадничий при реалізації права на самовизначення на території народу, яка формується не шляхом завоювань, а природою та цивілізацією [9]. Поза іншим, зв'язок між етнічною приналежністю та територією продовжує залишатися вирішальним вектором політичної боротьби та урядування в сучасному світі [19, р. 218]. З політико-правового погляду під етнічною територією розуміють частину земної поверхні, населеної етносом, що є предметом його історичного розселення, «політико-адміністративного і господарсько-економічного суверенітету» [20, с. 322]. У Меморандумі підкреслювалося, що не може бути оскаржене «вікове право власності» на територію, на якій здавна проживає український народ, «об'єднаний однією історичною традицією, однією

релігією та однією культурою» [4, с. 16, 21]. В основу розгорнутої характеристики населення України були покладені дослідження історика, радника посольства ЗУНР у Відні М. Кордуби, які в свою чергу спиралися на статистичні дані загальноросійського перепису 1897 р. із застереженнями вченого стосовно тих хиб, які були викликані офіційною політикою Російської імперії «на шкоду недержавних націй» [10, с. 3].

У другому розділі «Історія» аргументувалося походження українського народу, ключові етапи й традиції державотворення та узагальнювалося, що український народ має «всі права створити державу та жити незалежно серед народів Європи» [4, с. 27]. Тим самим у документі обстоювалося приналежність України до сім'ї європейських народів. При цьому акцентувалося, що на відміну від успішного досвіду реалізації національних прагнень чехів, угорців, сербів, болгар у ХХ ст., в Україні аналогічні устремління були сповільнені «силою та суворістю російської тиранії» [4, с. 41]. Як підкреслював Річард Пайпс, «видовище розпаду Австро-Угорської імперії та виникнення на її руїнах суверенних національних держав надало непереборне натхнення наслідувати цей приклад» [1, р. 1], на чому й акцентувалося в Меморандумі.

Третій розділ присвячений самотності української культури та включав доктринальну аргументацію самостійності та особливостей розвитку української мови. Тому, до етнічних критеріїв обґрунтування права на самовизначення додавався мовно-культурний як провідний чинник ідентичності української нації.

У четвертому розділі «Економіка» йшлося про те, що Україна є переважно аграрною країною, маючи при цьому багаті природні ресурси. Подальшу розбудову економічної основи державності вбачали у інтенсифікації сільського господарства, розвитку кооперативного руху, індустріалізації. Як наслідок Меморандум по суті розкривав зміст принципу економічної доцільності як одного із засадничих критеріїв державного будівництва.

У п'ятому розділі «Реорганізація Української Республіки» розкривався зміст державотворчих зусиль в Україні після подій більшовицького перевороту, пояснювалися причини укладення Брест-Литовського мирного договору, акцентувалося на значенні об'єднання УНР і ЗУНР в єдину державу, на проблемах ведення одночасної оборони на фронтах. Характеризуючи Акт злуки наголошувалося на вираженні «палкої волі народу» [4, р. 113]. Вказувалося, що головними завданнями Директорії було «вигнання ворогів з країни, відновлення порядку та скликання Установчих зборів, які затвердять Конституцію Української Республіки». У цих положеннях Меморандуму чітко прослідковувався принцип самовизначення народу, який передбачає вирішення всіх питань державного існування, а, отже, й територіального розмежування вільним вираженням

суверенної волі народу [20, с. 321]. Роком раніше О. Шульгин, за редакцією якого було підготовлено текст Меморандуму, писав: «Українська держава почала будуватись на народному ентузіазмі, на національному чутті свого народу» та висловлював переконання, що «ця державність від нині повинна існувати назавше» [6, с. 17, 20].

У праці О. Шульгина «Проблеми України. Етнічне питання, національна культура. Економічне життя. Воля народу», що була видана англійською мовою у 1919 р., її автор доводив: український народ має всі необхідні якості для «побудови та консолідації незалежної держави», виокремлюючи при цьому об'єктивну основу (етнологія, розвиток національної культури, політична економія) та суб'єктивні принципи (національний дух та воля народу) [7, р. 31-32]. Ці положення пронизують текст Меморандуму, структурований відповідно з названими чинниками.

Меморандум містив звернення «до держав Антанти з проханням визнати Українську Республіку суверенною державою та надати їй моральну та матеріальну допомогу» [4, р. 113]. Ще в 1918 р. О. Шульгин, реагуючи на проваджену політику союзників Росії на Україні, підкреслював: «Дійсна сила нашої державності і незалежність – це і наш і ваш інтерес» [6, с. 65].

Разом з тим, А. Ю. Іванова підкреслює, що «право на самовизначення для Вудро Вільсона – це насамперед захист національних меншостей і етнічних груп, але не шляхом зовнішньої протекції, а шляхом уповноваження їх на власний самозахист через внутрішні механізми демократичного самоврядування (самоуправління)» [11, с. 318]. Проаналізувавши документи дослідницької групи «The Inquire», яка готувала рекомендації та пропозиції В. Вільсону з питань повоєнного облаштування тривалого миру, вчена наголошує на важливому непроголошеному принципі, необхідному для реалізації права на самовизначення, – «життєздатності» або «вітальності» держави. У випадку українського питання на Паризькій мирній конференції, зокрема стосовно статусу Східної Галичини, Україна повинна була продемонструвати життєздатність, щоб бути «повноцінним політичним суб'єктом при вирішенні територіальних питань» [11, С. 318–319].

Зрештою, шостий розділ Меморандуму стосувався питання кордонів. З посиланням на той факт, що після першої світової війни «майже не залишилося європейських країн з остаточними кордонами» [4, р. 117] і висловленими сподіваннями, що такі кордони будуть визначені в рамках роботи Паризької мирної конференції, в Меморандумі вкотре наголошувалося на етнографічному принципі визначення Україною кордонів, деталізувалися території, які мали ввійти до складу держави, описувалися кордони, докладався карта. Етнічна територія розглядалася як провідний засіб забезпечення реалізації суверенітету української держави шляхом соборності її

земель, що було характерним для більшості концепцій українського державотворення кінця XIX – першої чверті XX ст. [15, с. 331]. Історик, засновник української наукової географії та сучасник подій С. Рудницький до провідних ознак української історико-політичної традиції відносив «цілковитий брак імперіалізму», акцентуючи, що «українці бажають собі лиш української національної держави в етнографічних границях» [8, с. 33].

У висновку Меморандуму містилося прохання делегації Української Республіки до державучасників Паризької конференції, по-перше, визнати суверенну та незалежну Українську Республіку, яка «була створена волею всього її народу на українській території, що належала колишній Росії та колишній Австро-Угорщині»; по-друге, прийняти Українську Республіку до Ліги Націй [4, р. 121]. Тим самим сутнісний зміст Меморандуму полягав у спробі всебічного окреслення потенційної життєздатності молодого демократичної держави.

С. Величенко та В. Кавунник слушно розцінюють значення Меморандуму делегації УНР як спробу застосування принципу самовизначення, яка була відхилена з геополітичних міркувань великих держав, зокрема, небажання лідерів Антанти руйнувати імперську структуру Росії як противагу Німеччині [12]. У результаті принцип самовизначення, проголошений у 1918 році Вудро Вільсоном, поступився місцем принципу територіальної цілісності великих держав.

Документ містив обґрунтування вимог визнання незалежності, що мало вагоме значення в ситуації, коли держави-переможниці в Першій світовій війні не бажали розглядати «проблему політичної долі України як суверенної держави, обмежуючись лише обговоренням територіальної приналежності Західної України» [14, с. 42]. Українська делегація на чолі з Г. Сидоренком прибула до Парижу без формального запрошення. Проте уряд Директорії УНР до цього питання підійшов зважено, що засвідчує прийняття 29 грудня 1918 р. відповідного рішення та його офіційне затвердження спеціальним законом від 10 січня 1919 р. [16, с. 107]. До делегації УНР долучилася створена за рішенням уряду від 22 грудня 1918 р. делегація ЗО УНР на чолі з Василем Панейком [21, с. 556]. У «Доповідній записці про його діяльність у складі Делегації УНР на Мирній Конференції в Парижі» (вересень 1919 р.) О. Шульгин повідомляв: «одна з найголовніших причин, чому України не визнають, це страх перед майбутньою Росією» [21, с. 28].

Висновки. «Меморандум про незалежність України, представлений на мирну конференцію делегацією Української Республіки» мав характер довідково-інформаційного дипломатичного документа, за допомогою якого делегація УНР намагалася розкрити «українське питання» та зацікавити у необхідності його вирішення лідерів держав Антанти.

У Меморандумі консолідовано провідні концептуальні положення українського національного державотворення кінця XIX – початку XX століття, що відповідали устремлінням українського народу, з-поміж яких право націй (народів) на самовизначення, етнографічний принцип формування території соборної Української Народної Республіки.

Історична вага Меморандуму полягає в акцентуванні питання української державності

на міжнародній арені, що актуалізується в сучасних умовах російсько-української війни, коли все більше загострюється питання дієвості / ефективності та потреби удосконалення міжнародно-правових засобів врегулювання збройних конфліктів, захисту суверенітету та територіальної цілісності держав, що зазнають агресії, сприяння у забезпеченні їх життєздатності та національної стійкості.

Список використаних джерел:

1. The Ukraine? 1917–1921: A Study in Revolution / ed. Hunczak Taras with the assistance of John T. von der Heide. Harvard: Harvard University Press, 1977. 437 p. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/22264/file.pdf>
2. Стріха М. В. Визнання держави / Енциклопедія сучасної України. URL: <https://esu.com.ua/article-33973>
3. Velychenko S. Ukrainian Independence: From Versailles 1 to Versailles 2 / Origins/ Current Events in Historical Perspective. URL: <https://origins.osu.edu/read/ukrainian-independence-versailles-versailles#:~:text=Image%3A%20Map%20of%20Ukraine%20presented,the%20Paris%20Peace%20Talks%201919>
4. Mémoire sur l'indépendance de l'Ukraine, présenté à la Conférence de la paix par la Délégation de la République Ukrainienne. Paris, 1919. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/16238/file.pdf>
5. Майоров М. Українська республіка. Карта для Паризької мирної конференції 1919 р. *ЛИКБЕЗ. Історичний фронт*. 2017. 12 листопада. URL: <https://likbez.org.ua/ua/ukrainskaya-respublika-karta-dlya-parizhskoj-mirnoj-konferentsii-1919-g.html>
6. Шульгин О. Політика (Державне будівництво України і міжнародні справи). Статті, документи, промови. Київ : Печатня Вид-ва «Друкарь», 1918. 106 с.
7. Shoulguin O. The problems of the Ukraine. The Ethnic Question. The National Culture. The Economic Life. The Will of the People. London: The Ukrainian Press Bureau, 1919. 40 p. URL: <https://archive.org/details/problemsofukrain00shuluoft/page/n3/mode/2up>
8. Левенко Ш. (Рудницький С.) Чому ми хочемо самостійної України? Накладом видавництва, 1916. 56 с.
9. Dnistriansky S. Ukraina and Peace-conference. *The Ukrainian Problems*. 1919. № 6. URL: <https://archive.org/details/ukrainapeaceconf00dnisuoft/page/n3/mode/2up>
10. Кордуба М. Територія і населення України. Відень: З друкарні Ад. Гольцгавзена, 1918. 24 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/9360/file.pdf>
11. Іванова А. Ю. Право нації на самовизначення: концепція Вудро Вільсона та історико-правова реальність початку XX ст. *Правова держава*. 2024. Вип. 35. С. 315–326. DOI: 10.33663/0869-2491-2024-35-315-326
12. Velychenko S., Кавунник В. The Versailles Treaty and the Ukrainian National Republic. The American Refusal to recognize Ukrainian Independence in 1919. *Україна модерна: міжнародний інтелектуальний часопис*. 2023. 8 грудня. URL: <https://uamoderna.com/history/the-versailles-treaty-and-the-ukrainian-national-republic-the-american-refusal-to-recognize-ukrainian-independence-in-1919/>
13. Солдатенко В. М. Грушевський і концепція української соборності (1917–1918 рр.). *Політичні дослідження*. 2022. № 1 (3). С. 7–33. DOI: 10.53317/2786-4774-2022-1
14. Стаднюк Т. Олександр Якович Шульгин і українське державотворення. *Етнічна історія народів Європи*. 2000. Вип. 7. С. 40–45.
15. Худояр Л. В. Територіальне питання в концепціях українського державотворення кінця XIX – першої чверті XX ст. *Правова держава*. 2024. Вип. 35. С. 327–336. DOI: 10.33663/0869-2491-2024-35-327-336
16. Тимченко Р. Дипломати УНР і ЗУНР на Паризькій мирній конференції. *Новітня доба* / гол. ред. Михайло Романюк ; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2018. Вип. 6. С. 105–118.
17. Chopard T. Identifier, légitimer, stigmatiser: Les matériaux de la Délégation ukrainienne à la Conférence de la Paix de Paris (1918–1920). URL: https://shs.cairn.info/article/MATE_113_0180/pdf?lang=fr
18. Меморандум / Велика українська енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua/Меморандум>
19. Anthias P., Hoffmann K. The making of ethnic territories: Governmentality and counter-conducts. *Geoforum*. 2021. Vol. 119. Pp. 218–226. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2020.06.027>
20. Цимбалістий Т. О. Принципи міждержавного територіального розмежування. *Збірник наукових праць*. № 9. Ч. 2. Хмельницький : Вид-во НАПБУ, 1999. С. 321–326. URL: <https://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/7873/1/Стаття.pdf>
21. Місця пам'яті української дипломатії: енциклопедичний довідник / упоряд. та заг. ред. І. Матяш. Київ : Горобець, 2022. 672 с. URL: https://hai-nyzhnyk.in.ua/downloads/2022book_mistsia-pamiati.pdf

Дата першого надходження статті до видання: 17.11.2025

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 22.12.2025

Дата публікації (оприлюднення) статті: 31.12.2025